

БЪЛГАРИЯ — ИЗРАЕЛ

Разкази за две страни
и две епохи

Даниела Колева

съставител

**Институт за изследване
на близкото минало**

1000 София, ул. Юрий Венелин № 24, вх. Б, ет. 2
тел./факс +359 2 989 17 84; 988 82 73
e-mail: minaloto@gmail.com
www. minaloto.org

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски (председател)

Димитър Паница

Боряна Димитрова

Експертен съвет:

Цветан Тодоров

Румен Даскалов

Иван Еленков

Георги Господинов

Даниела Колева

Мартин Иванов

Даниел Вачков

Александър Везенков

Михаил Груев

Момчил Методиев

Ивайло Знеполски

БЪЛГАРИЯ — ИЗРАЕЛ

Разкази за две страни
и две епохи

Даниела Колева

съставител

**Институт
за изследване
на близкото
минало**

2017

AMERICA FOR

BULGARIA

FOUNDATION

Книгата е издадена с любезното
съдействие на

Фондация „Америка за България“

Благодарности за Силвия Авдала, която предостави снимката за корицата. Тя е от личния архив на Итамар Рафаели, детето в средата, и е правена в еврейски трудов лагер в България по времето на Втората световна война.

- © Даниела Колева, съставител, въведение
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2017

ISBN: 978-954-28-2325-4

БЪЛГАРИЯ–ИЗРАЕЛ

Разкази за две страни и две епохи

Съставителство, редакция и въведение: Даниела Колева

Благодарности.....	7
Въведение	
Мнемозина с двойно гражданство.....	9

РАЗКАЗИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Под погледа на младите се преиначава споменът на възрастните.....	27
Останахме тука само убедени комунисти.....	39
Идеалът за прав път.....	55
Жалоните на моята работа.....	69
Кварталът на бедните евреи.....	87
Може с вас да сме равни, но вашият бог е различен от моя.....	97
Аз се чувствах отговорна за старите си родители.....	111
Аз съм единствената от моето семейство, дете толкоз дълго съм живяла.....	125
Да направиш едно добро е вече мост.....	139
Най-приятният празник беше 24 май.....	155
Тревоги след тревоги, раздели след раздели.....	167
Все едно късаш гердан с много мъниста.....	185
Момчето, което се смее.....	197
От живота си не съм недоволен.....	227
Мечтаех барабан да имам.....	239
Да видим и да викаме „Ура“.....	255
Ах, колко бяхме ние рошави!.....	269

РАЗКАЗИ ОТ ИЗРАЕЛ

Носехме типичните качества на българите.....	283
Дойдохме с голямото желание да построим тази държава.....	301
Ново семейство в нова страна.....	311
Понеже бяхме първи в българския език, преписваха от нас.....	323
Чувствах, че моите корени са в Израел.....	333
Национално движение като българското Възраждане.....	343
Аз имам вяра в това, че съм щастлив човек.....	357
Огърлица от перли.....	367
Аз съм като турбина, трябва да правя нещо.....	375
Започна лека-полека да се връща езикът при мене.....	383
Помня една младост, красива младост.....	395
Оазис на българската реч, на българските спомени.....	407

Тази книга стана възможна благодарение на инициативата и всестранината подкрепа на Института за изследване на близкото минало в София. Биографичните интервюта, събрани в нея, са проведени в рамките на мащабния проект на Института за създаване на архив от писмени и устни свидетелства „България 1944–1989“. ИИБМ направи възможно и пътуването ми в Израел, където са записани повечето разговори с български евреи, емигрирали там след края на Втората световна война.

Престоят в Имре Кертес колеж към университета в Йена даде възможност за редактиране и подготовка на текста, както и неоценимия шанс за обсъждане на „българския случай“ в сравнителен контекст с колеги от други страни.

Интересът ми към темата за българското еврейство се пробуди преди години от общуването с тогавашната ми студентка Юлина Дадова във връзка с нейната дипломна работа. Замисълът за тази книга узря в разговори с Леа Давчева, която ме запозна не само с изследванията си върху езика ладино/джудезмо в контекста на съвременното межкултурно общуване, но и със своите респонденти. Мнозина от тях откликнаха на поканата да разговарят с колегите ми и с мен. Подкрепата на Леа и съдействието на Ели Анави бяха изключително ценни на определени етапи от работата.

Посещението ми в Израел нямаше да бъде плодотворно без посредничеството на Рина и Илия Бакалови, Емилия Юлзари и Роберт Джераси. Те ме насочиха към интересни и отзивчиви събеседници. Енергичната и всеотдайната помощ на Рина от планирането до последния ден на мисията беше решаваща за нейния успех. Разговорите с Емилия запълниха бели полета и помогнаха да подредя пъзела на общата картина. Много ме насърчи интересът и съдействието на д-р Димитър Михайлов, посланик на България в Израел. Д-р Ангел Чораччиев даде ценна консултация за съществуващи изследвания върху българската имиграция в Израел. Силвия Авдала предостави архивната снимка за корицата.

Благодарна съм на моите колеги от екипа, който събра спомените в тази книга: Ивайла Александрова, Ваня Еленкова, Галина Гончарова и Димитър Димов. Ивайла помогна и за редакцията на част от текстовете.

Усилията на всички тези хора и институции обаче щяха да бъдат напразни без отзивчивостта, доверието, търпението, интелектуалната

и емоционалната щедрост на хората, които се съгласиха да разговарят с нас, да споделят времето, спомените и чувствата си, да преживеят отново моменти на радост и удовлетворение, но и такива на тревога и огорчение. Давам си сметка, че подобна откритост не винаги е безпроблемна, че понякога е трябвало да се преодоляват колебания и вътрешни съпротиви.

Имената на нашите събеседници не са посочени в техните разкази, което е в съответствие с етическите стандарти за подобен род публикации, както и със заявените предпочитания на някои от тях. В тази книга беше възможно да се включат само разговори с представители на поколението, преживяло Втората световна война и прехода между две епохи. Дълбоко съм признателна на всички тях и на останалите ни събеседници, чиито спомени не са публикувани тук, но са съхранени за бъдещи изследователи.

Даниела Колева

ВЪВЕДЕНИЕ

МНЕМОЗИНА С ДВОЙНО ГРАЖДАНСТВО

Мнемозина е богинята на паметта от древногръцката митология, майка на музите покровителки на изкуствата и науките. Една от тях е Клио, музата на историята. Тук ще става дума главно за паметта, но донякъде все пак и за историята. „Двойното гражданство“ на тази памет се дължи на това, че в книгата са събрани спомени на 38 български евреи¹, родени (с две изключения) преди началото на Втората световна война, но поели в различни посоки след нейния край. Някои от тях са последвали пътя на мнозинството от българското еврейство към новата държава Израел. Други са останали в родината си. Какво си спомнят хората от една и съща общност, повечето от които принадлежат към едно и също поколение, но са изживели по-голямата част от живота си в различни държави, при това оказали се от двете страни на Желязната завеса? Как са се съхранили връзките между близки хора на далечно разстояние, географско и политическо? Как изглеждат едни и същи събития, видени „от тук“ и „от там“? Как различните реалности и различните идеологии моделират личните разкази? Дали и как промененото настояще променя погледа към миналото?

Тази книга е провокирана именно от подобни въпроси. Тя е част от поредица издания на Института за изследване на близкото минало, които дават достъп до богатия му архив от лични свидетелства, писмени и устни, за периода от 1944 до 1989 г.² Интересът към свидетелствата и спомените на съвременниците идва не от представата, че историята се ражда от паметта (както

¹ В няколко от разговорите участват и съпругите на събеседниците, а в един случай се включва синът на интервюирания. Изказванията на тези допълнителни участници са съответно означени. Последният текст от книгата е групово интервю в клуб на българските евреи в Бат Ям.

² Вж. *Това е моето минало*. (съст. Ивайло Знеполски). София: Институт за изследване на близкото минало/Сиела, 2010 (т. I и II), 2015 (т. III). Част от устните автобиографични разкази са публикувани в антологията: *Върху храстите не падат мълнци. Комунизмът – житейски съдби*. (съст. Даниела Колева). София: ИИБМ/Сиела, 2007 и *Белене – място на памет*. (съст. Даниела Колева). София: ИИБМ/Сиела, 2010.

е в митологията), а от убеждението, че паметта има право на съществуване редом с историческия разказ – не само защото го допълва, уплътнява и понякога коригира, а защото ни помага да разберем какъв е смисълът на събитията за онези, които са ги преживели.

Спомените, събрани в този том, са записани в хода на пространни биографични интервюта, които дават пълна свобода на участниците да построят своя разказ и да поставят акцентите в него според собственото си виждане. За разлика от преобладаващото множество проекти сред евреи, преживели Втората световна война, основната тема беше не толкова войната и репресиите против тях, колкото смяната на епохите и масовата емиграция (т. нар. алия) на българските евреи в Израел след края на войната: мотивите на заминаващите и на тези, които са останали; раздялата и пътуването; връзките между роднини и приятели след това, особено след 1967 г., когато са прекратени дипломатическите отношения между двете държави; активизирането на контактите след 1990 г. и възраждането на еврейската идентичност и общност в България. Въпреки това се оказва невъзможно да се подминат травматичните спомени и ожесточените спорове, свързани с военното време. Те формират един от главните топови в паметта на това поколение. Някои от разказите обаче започват много по-отдалеч, от 1492 г. Да започна и аз оттам.

Погледът на Клио

Българските евреи са в мнозинството си от сефарадски произход. Техните прадеди са прогонени от Испания с декрета на Изабела Кастилска и Фердинанд Арагонски от 1492 г. Част от тях се заселват в тогавашната Османска империя, често присъединявайки се към вече съществуващи малки общности от т. нар. романьоти (византийски евреи). Преброяването на населението от 1934 г., последното преди Втората световна война, регистрира 48 398 евреи, които представляват 0,8 % от тогавашното население на Царство България.³ Почти всички са градски жители; в София живеят около половината, значителни еврейски общности има и в Пловдив, Пазарджик, Кюстендил, Дупница, Видин, Русе, Шумен и др. Преобладаващото мнозинство от тях са занаятчии, дребни търговци и работници. Според многотомната академична история на България малкият дял на евреите от населението, както и относително niskият им икономически статут обясняват влиянието сред тях на ционизма – идеологията, призоваваща към създаване на национална еврейска държава.⁴ Към тези фактори някои изследователи прибавят и паралелното българско национално изграждане през XIX век, особено след Освобождение-

³ *История на България, том 9: История на България 1918–1944*. София: Институт за исторически изследвания към БАН, 2012, с. 588.

⁴ Пак там.

то, от което евреите донякъде черпят вдъхновение и пример. Същевременно, за разлика от други европейски страни, присъствието на евреи в политическите партии (с изключение на комунистическата) и в държавния апарат на Царство България е по-ограничено, което канализира тяхната енергия до голяма степен навътре, към общността.⁵ Наличието на обхватна система от еврейски училища и младежки организации допринася за настаняването на ционизма във вакуума, образуван при постепенното отмиране на религията, и за превръщането на тази идеология в част от етоса и начина на живот на българските евреи, особено младежите. В това отношение, по изрза на Гай Хаскел, от всички европейски страни „само в България действителността започва да наподобява идеологията“.⁶ Не е без значение и активизирането на антисемитизма в българското общество със създаването през 30-те години на организации като „Ратник“, „Съюз на българските национални легиони“ и по-късно „Бранник“.

През Втората световна война антисемитизмът е превърнат в държавна политика. В началото на 1941 г., въпреки протестите на парламентарната опозиция, Консистоцията и редица професионални и граждански организации,⁷ е приет печално известният Закон за защита на нацията (ЗЗН).⁸ Законът налага редица дискриминационни мерки: на евреите е отнето правото да гласуват, да работят в публичния сектор и да практикуват определени професии; наложени са ограничения върху икономическата дейност и размера на собствеността им; ограничен е достъпът им до висше образование, както и до определени публични места в градовете; принудени са да носят жълти звезди, концентрирани са в определени квартали, а жилищата им са означени със специални табелки и пр. Мъжете на възраст от 20 до 46 години са мобилизирани в трудови лагери от пролетта до есента.

През 1942 г. е създадена специална институция – Комисарство по еврейските въпроси (КЕВ), натоварено с прилагането на закона. Съдбата на евреите се решава от изпълнителната власт без санкцията на парламента.

⁵ Guy Haskell, *From Sofia to Jaffa: The Jews of Bulgaria and Israel*. Detroit: Wayne State University Press, 1994, p. 95. Друг е въпросът дали причината е липса на интерес от страна на самата еврейска интелигенция или налагани отвън ограничения.

⁶ Ibid., p. 104.

⁷ Вж. проекта „Еврейската общност в България“ на Държавна агенция Архиви, в частност документите, публикувани в раздела „Обществена реакция срещу антиеврейската политика в България 1940–1944 г.“: http://archives.bg/jews/20-обществена_реакция_срещу_антиеврейската_политика_в_българия_1940_-1944_г., последно посетен на 12.02.2017 г.

⁸ Текстът на закона е достъпен в Уикиизточник: https://bg.wikisource.org/wiki/Закон_за_защита_на_нацията, а факсимиле на брошурата със закона и правилника за прилагането му може да се види на: http://archives.bg/jews/19-законодателна_власт_1939_-1944_г., последно посетен на 12.02.2017 г.

С одобрението на прогерманското правителство на страната главният комисар на КЕВ Александър Белев и германският пълномощник Теодор Данекер подписват през февруари 1943 г. споразумение за депортирането на 20 хиляди евреи в лагерите на смъртта. От тях 12 хиляди следва да са евреи от окупираните („освободените“ според тогавашната пропагандна терминология) територии на Вардарска Македония, Егейска Тракия и областта около Пирот. Останалите осем хиляди се предвижда да бъдат събрани от „старите предели“, предимно политически „нежелателни“ елементи. През март 1943 г. от новоприсъединените области са „вдигнати“ и откарани в Треблинка 11 343 души, включително деца. Дванадесет от тях оцеляват. Подготвя се и депортирането на евреи от някои градове в „старите земи“. То обаче е осуетено вследствие на протести от самата еврейска общност, политици, влиятелни фигури от интелигенцията и представители на висшия клир на Българската православна църква. Подпредседателят на Народното събрание Димитър Пешев внася протестно писмо до министър-председателя Богдан Филов, подписано от още 42-ма депутати от управляващото мнозинство. Въпреки че някои впоследствие оттеглят подписите си, а самият Пешев е бламиран, заповедта за депортиране е отменена. Несъмнено голямо значение има и развоят на събитията на Източния фронт, както и обстоятелството, че други страни (напр. съседна Румъния) вече са прекратили изпращането на евреи в лагерите.

Макар да избягват депортацията, в края на май 1943 г. софийските евреи масово са изселени в различни градове в страната. В условията на тревога и неизвестност съобщенията за изселването предизвикват основателни опасения, станали повод за често споменаваната протестна демонстрация в София на 24 май 1943 г.

Репресиите по ЗЗН вероятно са една от причините не само за укрепването на ционистките нагласи, но и за активното участие на евреи в комунистическата съпротива. В резултат след края на войната сред българското еврейство се развиват две противоположни тенденции: за интегриране в следвоенното българско общество като „образцово малцинство“ и за емиграция в историческото отечество Палестина. Те са причина за значителни напрежения в общността в първите години след войната,⁹ въпреки че българските евреи масово и в повечето случаи убедено гласуват за Отечествения фронт. Комунистите (т. нар. ев-секция) овладяват еврейските институции,¹⁰ но ционизмът не губи своето влияние, особено сред младежите. Трябва да се отбележи също, че правителството на ОФ заявява положителното си отношение към емиграцията на български евреи в Палестина още през 1946–1947 г., въпре-

⁹ Шломо Шеалтиел, *От родина към отечество. Емиграция и нелегална имиграция от и през България 1939–1949*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 339–346, 446–449 и др.

¹⁰ Пак там, с. 322–328.

ки че е непоследователно в конкретните си действия за нейното улесняване. На среща с еврейски комунисти през март 1948 г. Георги Димитров признава, че макар правителството да не е било против емиграцията, в действителност е поставяло пречки, с което се е „изолирало от масите“.¹¹ Обявяването на държавата Израел през 1948 г. дава мощен тласък на вече започналата емиграция, известна като *алия* (букв. изкачване, издигане), т.е. завръщане на евреите в праотечеството им. Само за няколко месеца от октомври 1948 г. до май 1949 г. за Израел заминават 32 106 български евреи.¹² Процесът продължава с по-нисък интензитет в началото на 50-те години и през 1956 г. в България са останали 6 431 евреи.¹³ Еврейските общини в много градове са закрити, а тяхната собственост е разпродадена набързо или прехвърлена на български институции. Емигрантите губят българското си гражданство и правото да се завърнат. Връзките им с родината стават още по-проблематични след 1967 г., когато България къса дипломатическите си отношения с Израел. От издадения неотдавна тематичен сборник с документи на Държавна сигурност става ясно, че на евреите емигранти, гостуващи у роднини в България, се е гледало като на оръдия за „поддривна дейност“ на израелското разузнаване, които „провеждат предимно ционистка пропаганда и обработка на наши граждани от еврейски произход да бягат от НРБ“.¹⁴ Движението им се следи от специален отдел „Контрол на чужденци“ към МВР, а измежду българските евреи, посещаващи свои близки в Израел, се търсят осведомители на ДС. Частната кореспонденция също се следи,¹⁵ изземват се издания на български език като „насочени против социалистическия лагер“, а също и защото „в някои от тях се твърди, че заслугата за спасяване на евреите в НРБ от унищожаване е на царя и на българската буржоазия“.¹⁶

Тези, които остават в България, трябва да се влеят в монолитната „социалистическа нация“. Еврейската им идентичност, меко казано, не се насърчава. За цяло поколение, което през 90-те години ще нарече себе си „изгубено“, тя се оказва маргинална и понякога проблематична. Същевременно, въпреки асими-

¹¹ Цит. по: Бойка Василева, *Евреите в България 1944–1952*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 104; вж. също Шеалтиел, цит. съч., с. 453–479.

¹² Василева, цит. съч., с. 123–124.

¹³ Василева, цит. съч., с. 147; Шеалтиел, цит. съч., с. 493.

¹⁴ *Държавна сигурност и еврейската общност в България (1944–1989 г.). Документален сборник*. (съст. Костадин Грозев и Румяна Маринова-Христиди). София: КРДОП-БГДСРСБНА, 2012, с. 423. Сборникът е свободно достъпен на сайта на Комисията по досиетата <http://comdos.bg/media/cd-10.pdf>, последно посетен на 15.02.2017 г.

¹⁵ Пак там, с. 362–363.

¹⁶ Пак там, с. 428.

лацията, тяхната лоялност към режима непрекъснато е поставяна под съмнение. Десетки са обект на следене и „оперативни разработки“, особено след 1967 г.¹⁷

Върху историята на българските евреи съществува значителен корпус от изследвания.¹⁸ В частност, след края на комунистическия режим положението на евреите в България през Втората световна война се превръща в обект на жив изследователски интерес. Несъмнено един от мотивите е да се коригират изопаченията на историческия разказ, обслужващи режима и неговия пръв ръководител Т. Живков. С голяма доза увереност може да се твърди също, че с излизането от изолацията си българската хуманитаристика и по-широката публичност се отваря към глобалната култура на памет и възпоменаване на Холокоста, а с това и към различни интерпретации на случилото се, някои от които българската общественост не е готова да приеме. През 90-те години започва публикуването на сборници с документи от български и чужди (главно германски) архиви и мемоари на ключови дейци от периода.¹⁹ Самият подбор на документите, независимо от намеренията на съставителите, води до изтъкване на един или друг аспект, на един или друг участник. Напр. документите

¹⁷ Вж. напр. „Доклад за подривната дейност на израелското разузнаване срещу НРБ и състоянието на контраразузнавателната работа на органите на ДС против него“ от 2.VI.1972 г. (пак там, 419–435), сигнализиращ за „произраелски и националистически настроения“ (с. 422) сред българските евреи, дори сред членове на БКП. Докладът отчита, че към май 1972 г. 14 български граждани от еврейски произход се водят на оперативен отчет от ДС, а на други 15 са заведени дела за оперативна проверка (ДОП) или за оперативно наблюдение (ДОН); освен това на „списъчен отчет като контингент“ се водят 111 лица (с. 431) или общо близо 3 % от еврейското население в България в онзи момент.

¹⁸ Вж. Жак Ешкенази и Алфред Криспин, *Евреите по българските земи. Анотирана библиография*. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1999.

¹⁹ Вж. напр. *България – своенравният съюзник на Третия райх*. (съст. Витка Тошкова и др.). София: ВИК „Св. Георги Победоносец“, 1992; *Оцеляването / The survival. Сборник от документи*. (съст. Давид Коен). София: Шалом, 1995; *Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940–1944)*. (съст. Албена Танева и Ваня Гезенко). София: ГАЛ-ИКО, Център за Еврейски изследвания при СУ „Св. Климент Охридски“, 2002; *Депортирането на евреите от Вардарска Македония, Беломорска Тракия и Пирот март 1943 г. Документи от българските архиви*. (съст. Надя Данова и Румен Аврамов). София: Обединени издатели, 2013; *VII състав на Народния съд. Едно забравено документално свидетелство за антисемитизма в България през 1941–1944 г.* (съст. Върбан Тодоров и Николай Поппетров). София: Изток-Запад, 2013. Преиздаден е сборникът с документи на КЕВ, издаден в началото на 1945 г. и използван от VII състав на Народния съд: Натан Гринберг, *Документи*. (предговор Татяна Ваксберг). София: Гутенберг, 2015. От мемоарите ключово значение има: Димитър Пешев, *Спомени*. (съст., студия и бележки Николай Поппетров). София: Гутенберг, 2004.

от германските архиви говорят за натиск от страна на нацисткото командване, тези за депортирането на евреите от Тракия и Македония – за активната роля на българските окупационни власти, други пък поставят в центъра ролята на гражданското общество или църквата. Появяват се изследвания на различни аспекти от репресиите, въведени със ЗЗН, на събитията около „вдигането“ на евреите от присъединените области и осуетения опит за депортиране на тези от „стара България“, както и на днешните „битки за паметта“, т.е. политиките на памет, споровете какво и как да се помни.²⁰ В същото време емиграцията в Израел е привлякла досега сравнително малко внимание, особено от страна на български изследователи.²¹ Още по-слабо проучени са транснационалните семейни и роднински връзки в следващите десетилетия.²²

След падането на комунистическия режим се активизира интересът към еврейската идентичност и еврейските традиции в България. В това поле работят професионалисти от различни области, както и всеотдайни любители,

²⁰ Вж. напр.: *Евреите в България между унищожението и спасението*. (съст. Владимир Пауновски и Йосиф Илел). София: Адаса прес, 2000; *Евреите по българските земи: родова памет и историческа съдба*. (съст. Еми Барух). София: МИР, 2001; Иван Хаджийски, *Съдбата на еврейското население в Беломорска Тракия, Вардарска Македония и Югозападна България през 1941–1944*. Дупница: ИИА ДевораБи, 2004; В. Тошкова, М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, Б. Дичев, И. Хаджийски, *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: Синева, 2007; Николай Поппетров, „Българското общество и евреите (1879–1944): обща постановка“, *Помощни исторически дисциплини, т. VII. Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сборник в чест на проф. д. и. н. Валери Стоянов*. София: Институт за исторически изследвания, БАН, 2011; Румен Аврамов, „Спасение“ и падение. *Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012; *Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989)*. (съст. Костадин Грозев и Румяна Маринова-Христиди). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013. За дебатите около паметта вж. *History and memory. Bulgaria: Facing the Holocaust*. (ed. Emmy Barouh). Sofia: Open Society Foundation, 2003; Юлина Дадова-Михайлова, „Спасяването на българските евреи между митовите и реалността“, *Историческо бъдеще*, 2011, кн. 1–2, 162–177 (на англ. ез. 2008); Щефан Трьобст, „Спасение, депортиране или Холокост? Полемиките преди и след 1989 г. относно съдбата на българските евреи по време на Втората световна война“, в *История, митология, политика*. (съст. Даниела Колева и Костадин Грозев). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010, 493–512; Souzana Hazan, „Zwischen Rettungsmythos und Bekenntnis zur Mitschuld: Bulgariens schwieriger Weg zu einer Holocaustdebatte“, *Einsicht 11. Bulletin des Fritz Bauer Instituts*. 6. Jg., Frühjahrsausgabe, April 2014, S. 39–45.

²¹ Василева, цит. съч.; Шеалтиел, цит. съч., отчасти Haskell, op. cit.

²² Изключение са някои от статиите в Грозев и Маринова-Христиди, цит. съч. 2013. Крачка напред е и публикуването на сборника документи на Държавна сигурност, Грозев и Маринова-Христиди, цит. съч. 2012.

понякога съчетавайки архивна, събираческа и изследователска дейност с мемоарен и автобиографичен подход. Интересът е насочен към различни теми – от сефардската кухня, през традиционните символи и фолклора до краеведски изследвания и справочни издания в различни области.²³ За емигриралите в Израел главна тема е напускането на родината, пътуването и интегрирането в новата им страна.²⁴

При наличието на такъв корпус от литература в различни жанрове, от мемоарни до академични исторически, дали е необходима още една книга по темата? Още повече, че това не е първото начинание от този род: регионалните исторически музеи в Русе, Шумен и Варна вече осъществиха съвместен проект под наслов „Страдание и спасение: паметта за еврейските общности – гарант срещу омразата в обществото“ и издадоха сборник със спомени на тридесет евреи от трите града.²⁵ Структурирана в няколко раздела около теми като детството, квартала, празниците, войната, следвоенното всекидневие и пр., книгата представлява своеобразна колективна биография на еврейските общности в Североизточна България през XX век. Какво още ни дават автобиографичните разкази на поколението български евреи, преживели Втората световна война, установяването на комунистическия режим, голямата алия и десетилетия покъсно, възстановяването на връзките между България и Израел, свободното общуване и възраждането на еврейската идентичност?

²³ Вж. напр.: Мира Майер, *Еврейските символи*. София: НБУ, 2004; Ивет Анави, *Типични еврейско-испански ястия*. София: Шалом, 2005¹⁹⁹⁴; същата, *Извадени от забравата. Пловдивски медици-евреи 1876–1941*. 2009; същата, *Съмна се. Сефардската жива памет*. София: Светулка-44, 2010; същата, *Носталгично. Традиции на пловдивските евреи в миналото*. София: Рива, 2015; Петко Добчев, Александър Джеров, Дочка Богданова, *Еврейски имена в българската юридическа наука*. София: Феня, 2006; Цви Керен, *Еврейската общност в Русчук: От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009; Елко Хазан, *Кратка илюстрирана поселищна енциклопедия на еврейските общности в България и техните синагоги*. София: Камея дизайн, 2012; Zvi Keren, *The Jews of Karnobat. Chapters from the depths: the history of a vanished community*. Sofia: The American Research Center in Sofia, 2014.

²⁴ Сред изданията на български вж. напр.: Бети Леон Фархи, *Шумен–Яфо и обратно*. София, 2014; същата, *Абоним. Група на Ашомер Ацаир от България*. София, 2015; Розалия Паси, *Родилни мъки*. София: Гей-Либрис, 1992 (макар жанрово дефинирана като белетристика, последната книга е също автобиографична). Съвсем неотдавна в Израел излезе на иврит и на български език автобиографичният роман на Йосеф Нисимов *Съдбоносна мисия (Приказките на Йожи)*.

²⁵ Сборникът е публикуван на сайта на проекта със свободен достъп: <http://pametta.com/научен-сборник/>, последно посетен на 12.02.2017 г.

Погледът на Мнемозина

Наистина, историята не се ражда от паметта, но историческият разказ е вкоренен в паметта или в това, което някои теоретици наричат „историческо съзнание“ – една амалгама от исторически факти и колективни представи за миналото, които обединяват (но понякога могат и да разединят) дадена общност. Оттук и значението на паметта, оттук и опитите на политици от различни цвятове да я овладеят и определят. Затова не е случайно, че политиките на памет предизвикват толкова спорове и борби. Разказът за спасяването на българските евреи, основан на противопоставянето на „фашисткия режим“ и „толерантния народ“ под ръководството на комунистите, е лансиран от режима още през 60-те години, за да подобри международния му имидж. След края на комунизма действащите лица в този разказ, както и интерпретациите на техните действия, се умножават и усложняват. Колебливото (не)справяне на днешното българско общество с комунистическото минало води до силно политизиране на дебата. Още през 90-те години темата за „спасяването“ присъства в партийната преса, подчинена на съответните политически програми: гласовете отляво акцентират върху репресиите и депортирането на тракийските и македонските евреи и настояват на фашисткия характер на режима, докато тези отдясно разобличават фалшификатите на комунистическата историография и посочват заслугите на гражданското общество, църквата, политиците (в частност Димитър Пешев) и царя.²⁶ И двете позиции намират подкрепа в международни комеморативни практики: от една страна, това е честването на антифашистката съпротива в европейски мащаб, от друга – обявяването на Пешев за праведен и откриването на негов бюст в сградата на Съвета на Европа в Страсбург. Клокочещият дебат избухва през 2000 г. след решението на Израелския национален фонд за демонтиране на паметната плоча на цар Борис III и царица Йоана от Българската гора край Йерусалим. Решението е взето след протести от наследници на тракийски и македонски евреи и писмо в същия дух до Президента на Израел, подписано от заместник-председателя на Народното събрание Бл. Сендов и четирима народни представители от левицата. Този акт възбужда ожесточен дебат в пленарна зала на 19 юли 2000 г.²⁷

Най-общо спорните въпроси се свеждат до: суверенитета на българската държава като съюзник на нацистка Германия и възможностите за дипломатически маневри; споделянето на отговорността за репресиите и депортирането между различни центрове на властта (нацистите и българските власти, царя, правителството, КЕВ, Белев и пр.); установяването на заслугите на различни актьори (царя, парламентарното мнозинство, опозицията, нелегалната съпро-

²⁶ По-подробно вж. Лиляна Деянова, *Очертанията на мълчанието. Историческа социология на колективната памет*. София: Критика и хуманизъм, 2009, с. 152–169.

²⁷ Вж. стенограмата на <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/1499/>, последно посетен на 20.02.2017 г. Дебатът дава представа за степента на политизация на въпроса.

тива, гражданското общество, църквата). Залозите са големи: антисемитизмът е аргумент в полза на фашисткия характер на режима и следователно легитимация на преврата от 9 септември 1944 г. като антифашистки. Обратно, изтъкването на заслугите на различни актьори, вкл. от двореца и управляващите, реабилитира тогавашния режим и разколебава тази легитимация. И още нещо: самото наличие на различни актьори в тогавашната публичност сякаш изтегля нишката на една желана демократична традиция, свързваща настоящето с предкомунистическото минало. Мнемозина е призована да служи на политиката и не на последно място – на националното самочувствие. Споменатите по-горе изследвания, някои от които предлагат критични интерпретации, засега нямат забележимо влияние върху публичната памет и официалната позиция на българската държава.²⁸

Както констатира Юлина Дадова-Михайлова,²⁹ дебатите за „спасяването“, силно политизирани и увлечени да разпределят вините и заслугите, символния капитал и дивидентите от него, най-често изпускат от погледа си самите евреи. Те се оказват пасивен обект на действията на германци и българи, на монарх, правителство и гражданско общество, на антифашисти и парламентаристи. Тяхното отсъствие прави целия дебат да звучи назидателно, а редките им включвания³⁰ предизвикват вълни от негодувание и обвинения в неблагодарност. В самата еврейска общност обаче темата е актуална и до днес. Или вероятно по-точно: тъкмо сега е станала актуална, защото може да бъде обговаряна извън налаганите от предишния режим митологеми, волю-неволю поддържани и от еврейски автори. Независимо дали живеят в България, или в Израел, нашите събеседници са добре информирани за този период, запознати с доста проучвания, вкл. от чужди автори,³¹ имат свои виждания, които артикулират и защитават. Често те допълват, а донякъде и заместват личния си спомен с историческия разказ. И също имат несъгласия помежду си, макар техните взаимни оспорвания да не съвпадат напълно с позициите в „българския“ дебат.

²⁸ За последната вж. Декларацията на Народното събрание по повод 70-годишнината от спасяването на българските евреи и почитане паметта на жертвите на Холокоста, приета с пълно единодушие на 8 март 2013 г. <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/7/ID/3283>, последно посетен на 20.02.2017 г.

²⁹ Дадова-Михайлова, цит. съч.

³⁰ Напр. Анжел Вагенщайн, „Спаси ли България всичките си евреи“, *Труд*, 5 март 2003 г.

³¹ Интервюираните в Израел най-често се позовават на книгата на родения в България автор Михаел Бар-Зоар, *Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Американски университет в България, издателски център „Шалом“, 2011 (1-во изд. 1999, на англ. 1998). Широко се познава и биографичната книга за Д. Пешев от Габриеле Нисим, италиански журналист: Г. Нисим, *Човекът, който спря Хитлер. Историята на Димитър Пешев, спасил евреите на една нация*. София: Народно събрание на Република България, 1999 (итал. 1998).

Едно от очебийните различия е поколенческото. Разказите в книгата са подредени според възрастта на техните автори. Ако ги четем поред, виждаме как картината на миналото, особено на военното време, постепенно се променя. За тогавашните млади хора случващото се с евреите е било травма, страх, унижение, страдание. Някои са били арестувани, други бити от ратници на улицата, трети са участвали в съпротивата. Една девойка е изгонена от абитуриентския си бал и отведена под конвой в дома си. Двама младежи са мобилизирани в трудови лагери. Младоженци носят жълти звезди на сватбената си снимка. Жълтите звезди са били стигма. Опитвали са се да ги прикриват. Някои наричат „гето“ махалите, в които са живели. Доста по-различен е детският поглед. Едно момиченце при изселването се смее на тромава жена, която не може да се качи в камиона. Две градски момченца за първи път са на село и яздят кон. Някои ходят на училище въпреки ограниченията. Намират си нови приятелчета. Гледат военните самолети с „бинокли“ от празни бутилки. Искат да носят жълти звезди, за да са като големите. Не случайно най-възрастната ни събеседничка се опасява, че през погледа на по-младите се преиначава споменът на по-възрастните. Но както посочва италианската историчка Луиза Пасерини, всяка автобиографична памет е истинна. Само трябва да разберем за кого и в какъв смисъл. Затова ми се струва, че и еврейчетата, които са носили тогава къси панталонки, също имат право на своята памет. Все пак някои тогавашни деца помнят и раниците, които майките им приготвили в очакване на депортирането: бельо, сухар, две-три бучки захар...

Други разлики в припомнянето вероятно идват от културата на памет в страната, където интервюираните живеят. Израелските „българи“ (както сами се определят) са по-склонни да проявяват известно чувство за хумор, когато разказват за инак травматични събития. Именно от Израел са двете истории за децата в Шумен и в Пловдив, които се радвали, че ще се возят на влак за Полша, и останали разочаровани, когато това не се случило и вечерта се прибрали по домовете си. Въпреки че са наясно с обстоятелствата по депортирането от Тракия и Македония, те като цяло приемат разказа за „спасяването“ и ролята на „българския народ“, църквата, Д. Пешев, а често и на цар Борис III. Може да се предположи, че тази позиция се е формирала не само в резултат на прочетеното, но и от комеморативните практики и дискурси за Холокоста, заемащи централно място в колективната памет на израелското общество.³² На този фон дошлите от „стара България“ със сигурност са осъзнали изключител-

³² Изследователката Далия Офер отбелязва, че днес израелските вестници и радиа говорят за Холокоста почти всеки ден. Тя проследява сложния и мъчителен път на формирането на тази памет през първите години от съществуването на държавата Израел, като оспорва виждането, че Холокостът става централен за израелската идентичност едва след процеса срещу А. Айхман. Вж. Dalia Ofer, „The Strength of Remembrance: Commemorating the Holocaust during the First Decade of Israel“, *Jewish Social Studies*, vol. 6 (2), 2000, pp. 24–55.

ността на своята съдба. Останалите в България обаче в мнозинството си имат по-различна позиция. След падането на комунистическия режим те могат да оспорват разказа за „спасяването“ като му противопоставят свидетелствата на потърпевши за репресиите, интерниранията, трудовите лагери, както и собствените си наблюдения за прояви на неприязън към евреите в социалистическа и постсоциалистическа България. Очакването им за извинение от българската държава за ЗЗН, така и неслучило се досега, формира едно виждане, според което „оцеляване“ е по-точната дума. В някои моменти, когато в разговорите се засягат незабелязаният от нашите събеседници терор след 9 септември 1944 г. и комунистическите лагери, може да се долови дори това, което Цветан Тодоров нарече „състезание на жертвите“ – фокусът върху собственото страдание прави чуждото невидимо. На този фон е трудно обяснимо пълното отсъствие на темата за VII състав на Народния съд, наказал „антисемитите-фашисти“ и осъдил явлението антисемитизъм – първи по рода си в света. За него не става дума дори тогава, когато интервюиращите директно поставят въпроси за Народния съд.³³

Обратно, 9 септември 1944 г. е място на обща памет – не само всички го помнят, но и смислите, които му приписват, са едни и същи. За 9 септември 1944 г. почти всички използват думата „освобождение“. Тук отново ще се съглася с Дадова-Михайлова за устойчивостта на идеологемата за фашисткия режим: никой не поставя под въпрос не просто наличието на фашистки организации (за което съществува консенсус сред историците), а фашисткия характер на военновременния режим в България. Пропагандното клише в случая е изпълнено с дълбок и изстрадан смисъл. Освобождението е отмяната на ЗЗН и възможността евреите да се върнат в домовете си и да започнат живота си отново.

Тук също се наблюдават разлики в това, какво и как се помни. В разказите на събеседниците от България новото начало е свързано преди всичко със собствената им житейска реализация: обучение, професионална кариера, семейство. Мнозина от тях симпатизират на новата власт, някои са активни участници в дейността на РМС. Емиграцията на по-голямата част от еврейската общност рядко е тема в техните разкази, освен ако не е зададен въпрос за това. Сред най-честите причини да останат в България те посочват семейството, образованието, работата, смесен брак, вярата в комунистическия идеал и лоялността към новия режим:

³³ VII състав произнася две смъртни присъди, и двете задочни – на Александър Белев, главен комисар на КЕВ до октомври 1943 г., и на Кирил Далкалъчев, околийски управител на Дупница. Обвиняемите са 63-ма, като 24 от тях са служители на КЕВ. (Вж. Тодоров и Поппетров, цит. съч., където са публикувани основните документи на VII състав: обвинителният акт, обвинителните речи, присъдата и мотивите за нея.) По горчива ирония почти половината от 43-мата депутати, подписали декларацията на Д. Пешев в защита на евреите, са осъдени на смърт и само трима са оправдани.

Спомням си, че казах: „Аз не искам да оставя нашия социалистически рай и да замина за капиталистическия ад!“

Защото си имахме други разбирания – да помагаме на България! (твърдо) Това беше нашето верую. Тука да стоим, тука да помагаме!

Само ние останахме. Защото следвахме с брат ми, защото ние бяхме свързани с нашата страна, оженихме се. ... Заминаха бивши партизани и политзатворници, докато ние с брат ми решихме да останем. Имахме работа, имахме семейства, работа.

Обратно, за събеседниците от Израел имиграцията е централна тема и те охотно разказват за нея. Ретроспективният поглед към българската алия, признатата в днешен Израел като една от най-успешните, е склонен да „недовижда“ или да омаловажава трудностите от първите години. Ето защо тези разкази обикновено звучат бойко и оптимистично. С голяма доза увереност може да се предположи, че са повтаряни многократно, вероятно разказвани на приятели, деца и внуци. Интервюираните описват пътуването, кораба, багажа, съобщават датата на пристигането си в Израел и мястото на приемния лагер, по-рядко говорят за чувствата си при напускането („спомням си, че тогава плаках, че напускам България“; „на границата на България, за да влезем в Югославия, пеехме „Мила Родино“ и [развявахме] български знамена“). Интересното тук е, че никой не съобщава мотивите за емиграцията без нарочен въпрос от интервюиращата. Може да се предположи, че за тях това решение е в сферата на очевидното и саморазбиращото се. В отговор на въпросите някои го сравняват със „зараза“, която се предавала от един на друг и бързо обхванала целите общности.³⁴ Тази често използвана метафора улавя както бързото разпространение на решението, така и съпровождатата го възбуда и нетърпение: „Казвахме „ла бележката“, значи бележката. Кой ще получи бележката! Това беше най-голямото щастие.“ Мнозина изтъкват ролята на младежките ционистки организации, особено най-влиятелната Ашомер Ацаир: „Всички тези млади хора, дете бяха организирани в еврейски организации, те затова бяха готови душевно да идват в Израел.“ Много по-рядко като причина за емиграцията се споменава разочарованието от новия режим: „Аз мисля, че причината е комунизмът. Не можах да свикнат всички евреи с комунизма. На малко хора им допаднаше.“ Също по-рядко и само живеещи в България посочват като причина за емиграцията страха, че преследването може да се повтори: „Сред евреите витаеше мисълта,

³⁴ Метафората за „зараза“, „инфекция“ и още по-често „треска“ е разпространена в ситуации на масова миграция. Вж. позоваванията в: Jose C. Moya, *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850–1930*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1998, p. 96, както и Lewis H. Siegelbaum, „Paradise or Just a Little Bit Better? Russian Peasants' Siberian Settlement 'Fever' in Late Imperial Russia“, *The Russian Review*, vol. 76, no 1, January 2017, pp. 2–13.

че трябва да напуснат България след като всичко това, което е било по лагерите и тоталното изстребление, внушаваше опасността това да се повтори.“

Противно на очакванията транснационалните семейни връзки през Желязната завеса не се оказват голяма тема за нашите събеседници. Всички споделят, че са поддържали връзка с писма, че са си гостували взаимно, че от Израел към България редовно са пътували колету с портокали, понякога с дрехи, лекарства и малки подаръци. Посетителите от България разказват за мили родови срещи и изброяват братовчедите, с които са се видели отново или са се запознали за първи път, а тези от Израел описват маршрутите на екскурзиите си из България. Рядко има конкретни истории обаче, като тази на младия мъж, който не смеел да каже нищо положително за Израел от страх да не бъде „обвинен в лоялност към капитализма“; или като тази на възрастния мъж, който се връща в София десетилетия по-късно и пред входа на някогашното семейно жилище случайно открива съседче, с което е играл в детството си. Потвърждение на тези впечатления откриваме в документите на Държавна сигурност. В „Справка относно характера на кореспонденцията по турска, гръцка и израелска линия“ от 11 март 1959 г. началникът на V отдел на ДС докладва, че кореспонденцията с Израел „има роднински характер. Съдържанието на писмата е твърде еснафско. В около 20 % от писмата подателите пишат за взаимни гостувания и размяне на колету.“³⁵

Любопитен контраст между израелските и българските разкази е отношението към сефарадските корени. Интересът към тях в България е свързан вероятно с възраждането на еврейската идентичност, включително на желанието за опознаване на традициите, празниците, музиката и езика ладино/джудезмо. Мнозина от събеседниците в България разказват за произхода на общността, някои показват доста обширни познания за различни аспекти от сефарадската култура. В Израел обаче усилията към изграждане на единна нация в условията на културен патернализъм на ашкеназките евреи едва ли са насърчавали сефарадската идентичност. За разлика от т. нар. мизрахи („източни“ евреи), стереотипизирани като изостанали и консервативни, българските евреи са европейци, което очевидно им е помогнало да се интегрират добре в новата си родина. Следвайки практиката на идентификация чрез страната на произход, те се представят като българи, не като сефаради. Само един от тях споменава сефарадския им произход. В хода на своята история всяка местна еврейска общност е създавала хибриди със съответната хегемонна култура и общество. Това се оказва така и в Израел, изправен пред предизвикателството да създаде една нация от множество различни общности. Така в еврейския опит – независимо дали там или тук – се оказват редоположени и единството, и различията.

Въпреки очакваните различия в спомените на събеседниците от България и от Израел, в тях се откриват достатъчно общи теми, позволяващи да се говори

³⁵ Грозев и Маринова-Христиди (съст.) 2012, с. 363.

за транснационална колективна памет или за едно транснационално поколение като мнемонична общност. Нещо повече, участниците от двете страни обикновено приписват едни и същи смисли на важните събития от своя живот. В това отношение опитът от войната е ключов. Той е маркер, чрез който се идентифицират помежду си и по отношение на други поколения. Симптоматично е в тази връзка, че темата за еврейството и самоидентификацията като евреи почти изчезва от разказите за живота след войната (респ. след имиграцията в Израел).

И така, защо лични разкази? Най-напред подобни извори са незаменими поради това, че дават достъп до опит, който иначе би останал недокументиран, непознат и неразбран. (Такъв е например всекидневният опит, онази обикновеност, от която „голямата история“ слабо се интересува.) Не по-малко важно, те дават думата на хора, чийто глас иначе би останал нечул или маргинализиран. Според едно проучване от 2009 г.³⁶ само 79 от 5 271 лични фонда в българските архиви (т.е. 1,5 %) са на представители на малцинства. Фондовете на малцинствени институции и организации са 505 (283 до 1944 г. и 222 след това), като най-голяма част от тях са на мюсюлмански училища, но немалко са и на еврейски организации. С други думи, присъствието на малцинствата в едни от главните институции на паметта, каквито са архивите, е крайно оскъдно. Ето защо събирането на устни архиви е наложително и спешно преди да си е отишло от нас едно поколение, преживяло най-големите сътресения на XX век. Накрая, но не по значение, ценността на личните разкази е в това, че населяват историята с хора (перифразайки заглавието на друг сборник с такива разкази), т.е. внасят личната гледна точка, убежденията, мотивите, тълкуванията на хората за собствения им живот и за времената, в които се е развивал той.

Говорещите в тази книга защитават различни позиции, понякога го правят със страст и непримиримот. Няма го „равното усещане“, от което се опасява една от събеседничките в началото на своя разказ. Техните спомени влизат в диалог помежду си, допълват се и се подкрепят, някъде се коригират или оспорват. Виждаме, че за това първо поколение и в България, и в Израел идеологията е доставяла митове, цели и мечти в степен, която ние, следващите поколения, не познаваме. Те са това, което някои изследователи наричат „канонично поколение“, т.е. такова, чиято колективна биография съвпада с важен период от националната история и поради това е надарено с огромен символен авторитет. Ето защо имаме право (а може би и дълг) не само да оценяваме спомените им позитивистично от гледна точка на тяхната точност или валидност; можем да приложим към тях херменевтичен подход и да се запитаем за техните смисли и последиците им за живота на хората, които ги споделят. Можем

³⁶ Mariana Piskova, „Memory prescriptions: Archival policies in the second half of the 20th century“, *Women and Minorities: Ways of Archiving*. (ed. by K. Popova, M. Piskova, M. Lanzinger, N. Langreiter, P. Vodenicharov) Sofia-Vienna: SEMARSh, 2009, 241–242.

да се замислим как те са се чувствали като евреи под действието на Закона за защита на нацията; като пионери, изграждащи нова държава или нов строй; като всеотдайни българи (в граждански, а не етнически смисъл) и всеотдайни израелци („израелски българи“); като възрастни хора, които осъзнават относителността на младежките си мечти.

Даниела Колева